

Tuinkoepels

Een Nederlands verschijnsel

Onder redactie van Martin van den Broeke en Wim Meulenkamp

Eburon
Utrecht 2021

Deze publicatie is mede totstandgekomen dankzij een bijdrage van de M.A.O.C. Gravin Van Bylandt Stichting en uit het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde het *Ten Hagen Fonds*.

ISBN 978-94-6301-366-6

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Voorzijde: de koepel van VreedenHoff in Nieuwersluis. Foto Juliette Jonker-Duynstee
Achterzijde: de verplaatsing van de koepel van de Westzijde in Zaandam naar de Zaanse Schans, 1967. Foto Gemeentearchief Zaanstad
Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

© 2021. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding: Koepels, een verkenning Martin van den Broeke en Wim Meulenkamp	9
Speelhuisjes aan de Vecht Juliette Jonker-Duynstee	33
Langs de Eendrachtslaan in Rotterdam. Koepels als buitenverblijven aan de rand van de stad Martin van den Broeke	55
Van tuinpaviljoen naar koepelkamer. Geschiedenis en ontwikkeling van de Utrechtse Maliebaan Patricia Debie	81
De theekoepel van Buitenvreugd. De geschiedenis en archeologie van de buitenhuizen en tuinen rondom Hoorn Christiaan Schrickx	105
‘Met schrijftuig en met boeken...’. Koepels, schrijfhutjes en tuinbibliotheken in Nederland en daarbuiten Wim Meulenkamp	129
Zomer- en tuinhuisjes in de periode 1860-1920 en hun leveranciers De ‘democratisering’ van de koepel Jan Holwerda	145
Theehuizen in Woerden en Oudewater Ed van Keimpema en Anton Nuijten	167
Over de auteurs	177
Herkomst afbeeldingen	180
Register van plaatsen en personen	191

Voorwoord

Dit boek is een weerslag van het symposium over koepels dat de DonderbergGroep, Stichting voor Follies, Tuinsieraden en Vermaaksarchitectuur hield in 2015. Een aantal bijdrages zijn hier weergegeven, maar andere stukken zijn voor dit boek herschreven of worden hier nieuw gepresenteerd. Een van de meest intrigerende onderdelen van ons gebouwd erfgoed, de koepel, wordt in casussen, deelstudies en monografische bijdrages belicht. Het onderwerp koepels heeft natuurlijk vele, vele facetten. In voorkomende gevallen wordt een analogie met Europese voorbeelden niet geschuwd.

De DonderbergGroep voldoet hier mede aan een van haar doelen: 'het bevorderen van de studie naar en het behoud van architectuurelementen als follies, tuinsieraden en vermaaksarchitectuur in Nederland en België.'

Onze speciale dank gaat hierbij uit naar de auteurs van de verschillende bijdragen. Uiteraard worden ook de subsidiegevers bedankt, die dit boek mogelijk hebben gemaakt.

Inleiding.

Koepels, een verkenning

Martin van den Broeke en Wim Meulenkamp

Koepels zijn een typisch Nederlands verschijnsel, althans in zoverre dat we een specifieke naam hebben voor een specifiek tuinpaviljoen, een naam die in beginsel terugslaat op haar bouwvorm: een dakbedekking in koepelvorm. Later werd dit woord in een bredere betekenis gebruikt. Het bouwkundig woord 'koepel' moet als zodanig afkomstig zijn uit het Italiaans (cupola) en het Frans (coupole). Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* geeft als definitie: 'Meestal rond of veelhoekig tuinhuisje of priëel; zoo geheeten omdat het min of meer op een *koepel* in de bet. 1) [=Overwelving waarvan het grondvlak of kringvormig of veelhoekig is en de verticale doorsnede een halve cirkel, ellips of parabool] gelijk. Voorts ook wel eens gebezigd voor een derg. gebouwtje van anderen vorm.' Grotendeels correct, maar zoals wel vaker met woordenboeken, niet helemaal; zo kan een priëel gewoonlijk geen koepel zijn, mede omdat het bij het priëel een half- of kwart open bouwwerkje betreft, vaker zonder een dergelijk dak.

De soort zelf komt ook in het buitenland voor, in heel Europa, maar vaak niet op de Nederlandse wijze gesitueerd. Een analoge locatie langs rivier en kanaal treft men echter met name in Engeland aan, waar in en rond het stadje Ware in Hertfordshire een groot aantal van deze merendeels achttiende eeuwse tuinhuisjes langs de rivier de Lea staan. Tegenwoordig worden ze in en rond Ware vaak aangeduid met de term 'gazebo', maar werden oorspronkelijk 'Dutch Summerhouses' genoemd.¹

1 Voor de term 'gazebo', haar betekenis en etymologie, zie Wim Meulenkamp, 'Gaze-about, gazebo en de reisdagboeken van John Byng', in, Arinda van der Does en Jan Holwerda (red.), *Tuingeschiedenis in Nederland*, Utrecht 2009, 158-164. Niet alleen visueel maar ook in de soortnaam 'Dutch Summerhouses' lijkt dus een connectie te bestaan met Nederland. Overigens bezat het nabije Stanstead Abbots ook veel van deze koepels aan de rivier Lea, ze zijn daar echter op één na allemaal verdwenen.

Afb. 1. De koepel van Valkenheining bij Loenersloot

Afb. 2. Tuinhuizen langs de Vecht in Breukelen. Ets door Daniel Stoopendaal (1719)

Verspreiding

Ze zijn het beeldmerk van het buitenleven op Nederlandse buitenplaatsen: koepels, ook wel theekoepels of tuinhuizen genoemd. Ze staan in parken, langs wegen en rivieren en spreken tot de verbeelding, herinneringen oproepend aan het plezierige buitenleven van welgestelde stedelingen in vroeger tijden. Het bekendst zijn tegenwoordig de koepels langs de Vecht (afb. 1 en 2).² Er zijn thematische wandel- en fietsroutes en websites aan gewijd. Bij de vele buitenplaatsen langs deze rivier, waar vanaf de zeventiende eeuw de Amsterdamse elite in de zomermaanden neerstreek, zijn tegenwoordig nog steeds enkele tientallen van dit soort tuingebouwen te vinden. Door hun bekendheid bij toeristen zou men de indruk kunnen krijgen dat ze elders in het land nauwelijks voorkomen of voorkwamen. Maar ook waren er in ons land grote aantallen koepels te vinden langs andere waterstromen waar het buitenleven van stedelingen zich concentreerde: langs het Spaarne in Haarlem, in Broek in Waterland, langs de Vliet bij Den Haag, de Oude Rijn bij Leiden, en langs de singels en uitvalswegen van de steden. Maar ook kleinere oorden als Elburg kenden een veelheid aan koepels, en getuige het grote aantal nog bestaande paviljoentjes in het oosten, noorden en zuiden van het land, bleef het overal altijd een gewild artikel.

2 Dit gebied omvat ook de Angstel en de wateringen in 's Graveland.

Vue des Jardins le long du petit Bouter des Chapelets. Gezicht van de Tuinen langs het Nieuwmakers Pad.

Ook dichterbij de stad, langs de singelgrachten en uitvalswegen kwamen koepels tot stand. Menigmaal werden er zelfs speciale lanen aangelegd voor tuinen met dit soort optrekjes. Daar stonden ze rij aan rij, zoals een afbeelding van het Hoedemakerspad buiten Amsterdam laat zien (afb. 3). Koepels aan de rand van de stad bleven tot in de twintigste eeuw in trek voor een kort buitenverblijf. In haar herinneringen schrijft C.M. van Hille-Gaerthé over de 'buitenpartijen' of 'uitgangen' van de notabelen van Zwolle in de late negentiende eeuw: 'Toen mijn moeder een meisje was, bezaten haar ouders [...] een

| 11

buitentuin met een koepel. Ik heb nog een schimmige herinnering, dat mijn moeder me dat gebouwtje – toen al bouwvallig – aanwees, als we liepen langs wat later de Tuinstraat zou heten! “Daar hadden wij vroeger onze theekoepel”.⁴

Theekoepel

Centraal in dit boek staan koepels, ook wel: ‘theekoepels’. Een gangbare, huidige omschrijving ervan is: een koepel is een klein huisje in een tuin, dat tot vermaak dient, gemaakt is van steen of van hout en doorgaans een veelhoekig grondplan heeft (van vierkant, tot veelzijdig) en ofwel een klassiek gewelfd koepeldak heeft, ofwel een andersoortige dakbekroning die aan een koepeldak doet denken of die functie overneemt. En tot slot is een koepel voorzien van veel ramen, zodat men kan zien en gezien worden.

Het woord ‘theekoepel’ is enigszins misleidend. Niet alleen duikt het pas vrij recent op in de bronnen, het suggereert ook dat deze gebouwen alleen dienden om er thee in te drinken. Maar in bronnen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw komt een veelheid aan benamingen voor, zonder verwijzing naar thee: ‘speelhuys’, ‘thuynhuys’, ‘huysje’, ‘coupel’, ‘coupelkamer’, ‘salon’, ‘zomerkoepel’, ‘zomerhuis’, ‘prieel’, ‘paviljoen’, ‘kamer’, ‘weesje’, of in Amsterdam ‘achterkamer’ en in het Vlaams ‘fabriekje’ en in Wallonië en Frankrijk ‘vide-bou-teilles’, om er enkele te noemen. Het woord kiosk (of kiosque) komt men sporadisch tegen voor heel specifieke gebouwen, meestal als krantenkiosk, maar komt (via het Turks) ook in de koepelbetekenis voor. Een ander leenwoord is gloriëtte (eigenlijk enkel in het stadsparkje van het Zuid-Limburgse Meerssen, en verder in België). Een koepel op een uitzichtheuvel of een duintop kon de benaming belvédère krijgen, ontleend aan het Italiaans.

Een specifieke verwijzing naar thee komt voor in de brievenroman *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, door Betje Wolff en Aagje Deken (1782): ‘Na het theedrinken stond de lieve vrouw op, nam een boek mede, en ging in het theehuis zitten.’⁵ Opmerkelijk genoeg had het gezelschap de thee gedronken in de ‘zydkamer’ van het woonhuis, niet in dat tuinhuis. Overigens was

4 C.M. van Hille-Gaerthé, *Zwolse mijmeringen: herinneringen aan de jaren 1881-1914*, Zwolle z.j., p. 49.

5 E. Wolff-Bekker en A. Deken, *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, Den Haag 1782, p. 523.

het woord 'theehuis' in die tijd ook min of meer synoniem met herberg, net als 'koffijhuis' of 'bierhuis', afhankelijk van het soort allooi van het etablissement.

Het woord 'koepel' voor een tuingebouw komt in krantenadvertenties het eerst voor rond 1730. Aan het Rustenburgerpad even buiten Amsterdam stond in 1729 'een eerst nieuw gebouwde curieuse agtkante steene coupel of speelhuys, verdeeld in twee vertrekken boven malkander'.⁶ De pleziertuin Bloemendaal aan de Overtoomseweg bij die stad had 'een tuynhuys met een coupel', waarmee een koepelvormig dak wordt aangeduid.⁷ Nog een tuin aan een van de lanen had naast een 'logeabele huyzinge' een 'speelhuys, of coupel'.⁸ Rijnlust in Alphen aan den Rijn had eveneens een 'coupel', met uitzicht over het water.⁹ In 1739 had de 'hofstede' À Mon Labeur bij Rotterdam een 'fraaye geschilderde coupel of celon [salon]'.¹⁰ Dat in deze advertenties meerdere synoniemen als 'speelhuis' of 'salon' worden toegevoegd, duidt erop dat het woord 'koepel' nog betrekkelijk nieuw was.

De vroegste vermeldingen van het woord 'theekoepel' dateren van rond het midden van de negentiende eeuw en komen alle uit de omgeving van Rotterdam, voor zover valt na te gaan. Zo was in 1849 'een theekoepel en kamer' in de Waschbleeklaan te huur, een van de lanen in het tuinencomplex net buiten de stad. In 1851 was voor de zomermaanden te huur 'bij fatsoenlijke lieden, een thee-koepel, met een riant uitzigt op het land en den spoortrein [blijkbaar eerder een attractie dan een last], als ook eene vrije wandeling in den tuin en op het land, des verkiezende met bediening'.¹¹ Hier ging het waarschijnlijk om een bijgebouw in een wat grotere tuin waarvan de verhuurders zelf het hoofdgebouw in gebruik hadden. De tuin konden ze delen met de huurders.

Literatuur

De eerste uitgebreide Nederlandse publicatie over het onderwerp is *Theekoepels en tuinhuisen in de Vechtstreek en 's-Graveland*, van Bart O. van

6 *Leydse courant* 4 maart 1729.

7 *Amsterdamse courant* 6 mei 1732.

8 *'s-Gravenhaegse courant* 11 maart 1735.

9 *'s-Gravenhaegse courant* 29 april, 4 en 9 mei 1729.

10 *Leydse courant* 22 juli 1739.

11 *Nieuwe Rotterdamsche courant*, 8 en 9 april 1849, 20 juni 1851.

den Berg, Evert Boeve, Dedalo Carasso en Carla Oldenburger-Ebbers, een boek dat in 1980 verscheen. Deze studie biedt een overzicht van koepels in een hele regio en heeft mede daardoor een handboekfunctie gekregen, ook doordat de Vecht de veelheid aan koepels heeft behouden terwijl die elders verdween. In 1995 verscheen een geheel nieuwe bewerking van dat boek door Wim Meulenkamp onder de titel *Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek: overvloed & welbehagen*, dat het fenomeen in een breder kader plaatste. Behalve beschrijvingen van 43 koepels bevat dit boek hoofdstukken over de typologie van theekoepels en tuinhuizen, over de koepel in de literatuur en het zeer diverse gebruik van koepels in heden en verleden. Verder bevat het een hoofdstuk over de verdwenen koepels en tuingebouwen in de Vechtstreek.

Ondertussen was in 1983 *Tuinhuizen in Friesland* verschenen, van Rudolf Wielinga, waarvan in 2016 een uitgebreide versie verscheen met de titel *Tuinhuizen in Fryslân: theekoepels en priëlen*. In 1986 volgde de provincie Groningen: *Tuinhuizen in Groningen*, door P.L. de Vrieze. Beide boeken besteden bijna uitsluitend aandacht aan de architectonische en bouwkundige kant van koepels. Naast deze werken is sporadisch in regionale publicaties een en ander te vinden over koepels en tuingebouwen. Vaak gaat het daarin om de geschiedenis van de eigenaren en om de architectuur. De voortdurende aandacht voor deze tuingebouwen is een duidelijk teken dat ze zich in een brede belangstelling kunnen verheugen.¹²

12 Merkwaardig genoeg ontbreekt voor Groot-Brittannië ten enen male een grotere publicatie over dit soort tuinpaviljoens; daar concentreert de aandacht zich op follies en de meer exotische tuingebouwen. Ook de Franse literatuur laat het in dat opzicht afweten, voor de grotere paviljoens aldaar zie echter o.m. Cyril Connolly en Jerome Zerbe, *Les Pavillons: French Pavilions of the Eighteenth Century*, Londen 1962. Voor delen van Europa en de VS, zie (Duitsland:) P. Klawun, *Die Gartenlaube*, Berlijn 1900 [vooral priëlen]; Angelika Emmerich e.a., *'...und ein kleines Feenschloß hineinzusetzen': Pavillons in und um Weimar*, Weimar 1991; Matthias Merker e.a., *'...abgeschieden in kühlen Pavillons...': Pavillons in Thüringen*, Weimar 1994; Werner Piepenbrock, *Gartenlauben: Geborgenheit und Glück im Grünen*, Aarau 1984; (Denemarken:) Lene Floris, *Havens huse: eksempler 1700-2000*, Holbaek 2001; (Zweden:) Anna-Lisa Nyneröd, *Lusthus till bruks och till syns*, [Stockholm] 1979; Hans Mårtensson, *Länge leve lusthusen*, Kalmar 2001; (Verenigde Staten:) Gwynn Cochran Prideaux, *Summerhouses of Virginia*, Richmond 1976; May Brawley Hill, *Furnishing the Old-Fashioned Garden: Three Centuries of American Summerhouses, Dovecotes, Pergolas, Privies, Fences & Birdhouses*, New York 1998. Grotendeels gaat het hier echter om weinig diepgravende fotoboeken. Daarentegen kreeg de beroemde, overgrote koepel De Notelaer in België in 2010 niet één maar gelijk twee uitstekende monografieën: Joke Buijs e.a., *Een belvédère aan de Schelde: Paviljoen De Notelaer in Hingene (1792-1797)*, Brussel 2010, en Koen De Vlieger, *Voor hertog en veerman: het paviljoen De Notelaer in Hingene*, Hingene 2010.

Afb. 4. De koepel van Wildhoeft in Bloemendaal (1965)

Vormgeving

Zowel de vorm als de bouwstijl van de gemiddelde koepel was nogal eenvormig. Ze zijn vaak wit geverfd en hebben weinig exterieure ornamentering, en leunden min of meer aan tegen de oorspronkelijke bouwstijl van het huis of bij dat wat in de bouwtijd gangbaar was. Om enig overzicht in de variatie van koepelvormen aan te brengen, zouden we de volgende indeling kunnen gebruiken, hoe arbitrair die ook is.¹³

A. Een eerste categorie zijn de koepels *à la mode*. Zij zijn een expressie van een bepaalde vorm en stijl op het hoogtepunt van een architectuurmode. Vaak zijn deze gebouwen onder architectuur opgericht. De ontwikkeling van dit soort kostbare bouwwerken volgt dan ook de gangbare architectuurontwikkeling. Een voorbeeld is de koepel van Valkenheining bij Loenersloot, opgetrokken in de zogenaamde Marot-stijl, naar Daniel Marot (1660/1661-1752), die voor het stadhoudelijk hof en de Haagse en Amsterdamse elite woonhuizen, tuinen, interieurs en andere zaken ontwierp.¹⁴ Uit het eind van de achttiende eeuw dateert de koepel op Wildhoeft in Bloemendaal, opgetrokken in de toen gangbare neoclassicistische stijl (afb. 4).

¹³ Meulenkamp, *Theekoepels en tuinhuisen aan de Vecht*, p. 57-58.

¹⁴ M.D. Ozinga, *Daniel Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV stijl*, Amsterdam 1938; Koen Ottenheim, Willem Terlouw en Rob van Zoest, *Daniel Marot. Vormgever van een deftig bestaan. Architectuur en interieurs van Haagse stadspaleizen*, Zutphen 1988.

Nu volgden deze koepels voornamelijk de grote architectuurstijlen zoals barok en neoclassicisme. Wanneer andere stijlkenmerken geïntroduceerd werden, was dit slechts oppervlakkig. De zaagranden langs het dak waren weergegeven als draperieën al dan niet met pseudokwastjes, en daardoor vaag-chinoiserie of turquerie, de ramen konden in spitsboogvorm uitgevoerd zijn en dus neogotisch, het dak met riet gedekt, waardoor het geheel binnen de kaders van de negentiende-eeuwse rustieke stijl viel. De koepel was daarmee, gewild of ongewild, een exponent van architectonisch conservatisme en het is wellicht daarom dat er later kritiek ontstond op de gezapigheid waarvoor de koepel stond (zie echter onder).

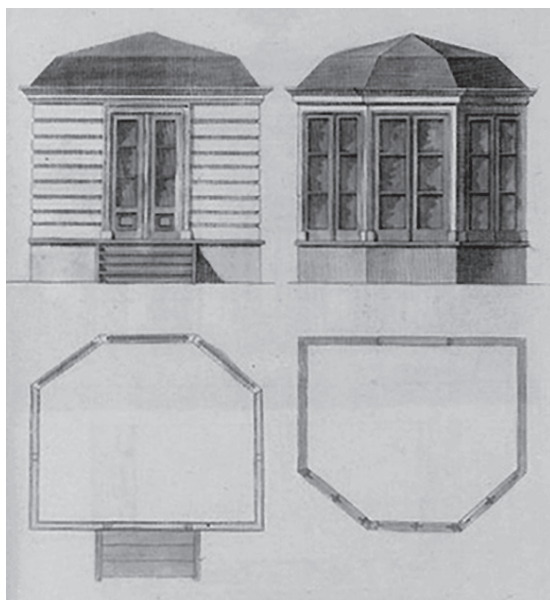
Het is uitzonderlijk in heden of verleden een koepel te vinden in een pertinente, uitgesproken exotische of historiserende stijl.¹⁵ En het overgrote deel van dat soort koepels is dan ook later, bijvoorbeeld langs de Vecht, afgebroken in een soort ‘architectuurzuivering’, toen exotische stijlen uit de mode raakten. Men kan enkel gissen naar de reden, maar wij opteren er voor dat ze zich niet schikten in het beeld dat latere kopers en bewoners van de Vecht-buitens hadden van hoe het er daar hoorde uit te zien.

B. Als tweede categorie kunnen we de ‘koepel-middenmoot’ onderscheiden: het ‘respectabele, deugdzame, maar soms wat ongeïnspireerde type koepel’ zoals Wim Meulenkamp het omschreef. Ze waren ‘niet helemaal in de mode, maar ook niet onbetamelijk ouderwets’, vaak ontworpen door de dorpstimmerman of een aannemer uit de stad. Deze categorie beleefde haar hoogtepunt in de achttiende eeuw. Te denken valt hierbij aan de talloze achthoekige koepels met grote ramen en een koepeldak, het archetype tuinkoepel dat in grote aantallen langs wegen en vaarten was te vinden.

Voor dit type kon een opdrachtgever of aannemer ook te rade bij de voorbeeldenboeken, zoals het *Magazijn van Tuin-sieraaden*. Dit voorbeeldenboek voor tuinen en tuingebouwen, in de jaren 1802-1809 samengesteld door de kweker en tuinontwerper Gijsbert van Laar, bevat tal van modellen voor gebouwtjes in alle denkbare stijlen: Chinees, Russisch, gotisch, rustiek enzovoorts. Daarbij gaat het om overdekte zitjes, kluizenaarshutten, maar ook om kippenhokken, gemakken, gereedschapsschuurtjes en houten schotten

15 Zo bestond er vanaf de midden achttiende eeuw een hele reeks houten koepels in de zogenoemde Tataarse stijl (een Turks-Chinese mengvorm), bijna zonder uitzondering benoorden Amsterdam gelegen, vaak in de Zaanstreek. Enkel de koepel te Broek in Waterland is daarvan nog intact, evenals een wat minder exuberant exemplaar in Edam.

Afb. 5. Een 'nieuwerwetsch tuinhuis' uit
het Magazijn van Tuin-sieraaden van
G. van Laar, 1802-1809

om bijgebouwen te camoufleren. Tuingebouwen om wat langer in te vertoeven, staan er nauwelijks in en degene die Van Laar opnam, krijgen doorgaans een sobere vormgeving. Zo is plaat XCIII een voorbeeld voor een eenvoudig tuinhuis met een meerhoekige afsluiting met grote ramen (afb. 5). Van Laar merkt erbij op: 'Daar rustieke en andere huisjes niet overal voegen,

en de smaken daarenboven verschillen, is men ook bedacht, van tijd tot tijd meer nieuwerwetsche tuinhuisen en koepels te leveren, waarvan op deze en de volgende plaat modellen worden voorgesteld'. Dit is de eerste vermelding van een 'nieuwerwetsche' koepel in het boek, temidden van allerlei andere soorten tuingebouwen.

Een andere koepel die Van Laar als zodanig aanduidt, is te zien op plaat CXVI: een gebouw van twee bouwlagen, met op de begane grond een keuken en twee andere vertrekken. Op de verdieping bevinden zich twee vertrekken en een balkon. Van Laar: 'een rustiek gebouw of koepel, om de koelte van het zomer-saison te genieten. Het moet staan op een verheven bergje, zoo wel geplaatst, dat men het schoone van eenen wel ingerichten aanleg door deszelfs boogen met verrukking kan beschouwen'.

Het merendeel van de voorbeelden in het boek zijn afkomstig uit Duitse modellenboeken, maar opmerkelijk genoeg deze twee koepels niet. Die zijn van wat Van Laar noemde 'eigen vinding'. Waar de tuingebouwen in buitenissige stijlen blijkbaar aansloten bij een internationale mode, waren de koepels iets van Nederlandse bodem.¹⁶

16 Vergelijk Jan Holwerda en Arinda van der Does, *Concordantie Van Laar's Magazijn van Tuin-sieraaden Grohmann's Ideeen-Magazin* op <https://edepot.wur.nl/144883>. Een vierkant

C. Tot slot kunnen we als derde categorie de restgroep van onopvallende koepels van allerlei vorm en formaat aanwijzen. Deze hebben geen echte stijl en kunnen zijn samengesteld uit onderdelen van andere gebouwen zoals deuren en kozijnen. In al hun eenvoud zijn deze koepels toch een niet te onderschatten deel van ons erfgoed. Ze waren functioneel, verschaften hun eigenaren het nodige plezier, maar konden evengoed heel gemakkelijk verdwijnen. Deze categorie grenst aan de talloze houten prieltjes, tuinzitjes met rieten wanden, tenten en andere halfopen bouwsels die menige buitenplaats, pleziertuin of achtertuin bevolkten.¹⁷

Welke ontwikkelingen zijn er waar te nemen in de vormgeving van koepels? Voor de eerste categorie, de koepel *à la mode*, ligt het antwoord voor de hand: ze volgden de gangbare architectuurmode. Als het hoofdgebouw van de buitenplaats werd gemoderniseerd of de tuin in een nieuwe mode omgevormd, werden ook deze koepels verbouwd om in de nieuwe setting te passen: nieuwe kozijnen, een pleisterlaag of een rieten kap in plaats van het pannendak en de koepel kon weer een tijdje mee. Ook vond menig koepel van deze categorie zijn weg naar een nieuwe standplaats, bij een koper die wellicht minder modegevoelig was en genoeg nam met een wat gedateerd tuinhuis.

De tweede categorie, de ‘middenmoot’, volgde eveneens de gangbare mode, maar met wat minder overtuiging. Deze waren wellicht iets kwetsbaarder voor afbraak doordat ze niet zo uitbundig en kostbaar waren als hun onder architectuur gebouwde verwanten. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de derde categorie. Een gedegen overzicht van de architectonische ontwikkeling van deze ‘doorsnee’-koepels ontbreekt nog, maar het lijkt erop dat ze aansloten bij de veranderingen in tuinmodes, eerder nog dan bij ontwikkelingen in vormgeving van gebouwen en interieurs. Zo zijn op de prenten in *De zegepraalende Vecht*, uitgebracht door Daniel Stoopendaal in 1719, verschillende bakstenen koepels te zien die versierd zijn met pilasters, of met vlakke gevels, net als de hoofdgebouwen van de buitens waar ze bij horen. Hun plaats hangt

‘koepelgebouw’ met open wanden, het enige andere gebouw dat Van Laar aanduidt met die naam, is een kopie van een model in het Duitse voorbeeldenboek *Ideen-Magazin für Liebhaber von Gärten* van Johann Gottfried Grohmann. Holwerda en Van der Does, *Concordantie* p. 217-218. Daar wordt het ‘ein antikes Pavillion’ genoemd.

¹⁷ Over tenten: Martin van den Broeke, ‘Een tent als ornament. Notities over tenten en parasols in de achttiende-eeuwse Nederlandse tuin’ in: *Cascade bulletin voor tuinhistorie* 9 (2000) 1, p. 49-60.

vaak nauw samen met de vormgeving en indeling van de geometrische tuin. Niet zelden is de koepel het vertrekpunt van waaruit een bloementuin is ontworpen, of vormt de koepel het eindpunt van een laan. Ook konden koepels zijn opgenomen in een haag of schutting, of in een berceau, een overdekte wandeling van latwerk, begroeid met klimplanten of ander groen.

In de laatste decennia van de achttiende eeuw nam de variatie in vormgeving van koepels toe: naast de bestaande koepels die intussen wat gedateerd waren geworden, verschenen er koepels in neoclassicistische stijl. Deze was goed te verenigen met een geometrische tuin, maar evenzeer met een tuin in landschapsstijl.

Naarmate de landschapsstijl in Nederland voet aan de grond kreeg, ging de voorkeur van menig buitenplaatsbewoner uit naar rustieke tuingebouwen. Ze werden nog steeds bij uitstek geplaatst aan de rand van het terrein, met uitzicht op de weg of de vaart, maar ook aan de andere zijde, met uitzicht op het platteland. Een belangrijk kenmerk van de Nederlandse landschapsstijl is het uitzicht naar buiten, over de weiden en akkers. Een koepel die dat uitzicht bood, moest in vormgeving wel aansluiten bij die landelijke sfeer. De rustieke stijl leende zich daar uitstekend voor en die werd dan ook al spoedig toegepast op allerlei tuingebouwen en -ornamenten, waaronder ook bruggen, herenstalletjes en tuinbanken.

Met name door de parkontwerpen van Johan David Zocher jr. (1791-1870) vanaf de jaren 1820, nam de rustieke stijl in Nederland een hoge vlucht. Hij combineerde wandelpaden met weilanden en soms akkers, aangekleed met tuingebouwen in rustieke of in Zwitserse stijl. Waar Zocher het hoofdgebouw en bijgebouwen op een buitenplaats in een strenge neoclassicistische stijl vormgaf, kregen de tuingebouwen het uiterlijk van een chalet, of een meer 'vrije' vorm met houten of rieten wanden en een rieten dak.¹⁸ Zwitserland, rustieke gebouwen, de landschapsstijl en het buitenleven raakten op deze manier met elkaar geassocieerd en uiteindelijk werd de rustieke stijl de norm voor tuingebouwen op buitenplaatsen. Deze omslag blijkt duidelijk uit een citaat van E.J. Potgieter in het verhaal 'Het togtje naar Ter Ledestein' uit 1838. Een gast bezoekt de buitenplaats Ter Ledestein en om de bewoner te

18 Vergelijk Constance D.H. Moes, *Architectuur als sieraad van de natuur. De architectuurtekeningen van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)*, Rotterdam 1991, p. 46-55.

Afb. 6. De koepel van Veldzicht bij Middelburg, ca. 1900

ontmoeten, leidt een bediende hen het park in: 'De knecht geleidde hem den breeden gang uit, het frissche grasperk langs, gindsche dreef in, dat boschje door, dien heuvel op, en eindelijk (...) kwamen zij, niet aan een koepel, zoo als men er in Holland hij honderden vindt, (...) eindelijk kwamen zij aan eene schilderachtige hermitage'.¹⁹

In de prentenreeksen van buitenplaatsen door P.J. Lutgers, bijvoorbeeld in *Gezigten aan de Vecht* uit 1836, prijkt menige koepel met een rieten dak. In de tweede helft van de negentiende eeuw waren op de meeste buitenplaatsen langs de Hollandse duinen, in Gelderland en op de Utrechtse Heuvelrug dit soort rustieke koepels het meest voorkomende type. Maar ook elders, zoals de grote koepel van Veldzicht in Middelburg laat zien (afb. 6). Deze grote houten koepel had een rieten kap, die steunde op dunne pilaartjes. De wanden waren

19 E.J. Potgieter, 'Het togtje naar Ter Ledestein' in: *Tesselschade. Jaarboekje voor 1838*, Amsterdam 1838, p. 10-38, 29.